

Микола Зайцев

КУЛЬТУРОЛОГІЯ І ПРИНЦИП ДОПОВНЮВАНOSTI

У статті аналізуються особливості культурології як інтегративної дисципліни, розглядається специфіка її предмета та зумовлена нею специфіка методології культурологічного пізнання. Показано, що одним з важливих його методологічних принципів є принцип доповнюваності.

Ключові слова: культура, культурологія, доповнюваності принцип.

Zaitsev M. Culturology and the Principle of Complementarity

The peculiarities of culturology as an integrative subject have been analyzed in the article. The specificity of its subject and methodology of cultural knowledge caused by it, have been considered. It has been stated that culture as the object which defines the substantive field of culturology, is the area where any opportunity is opened, strengthened and implemented. As such it can not be characterized in constant terms of positive or negative, true or false. Culture is woven from such contradictions which, however, do not "tear its fabric", but complement and define each other with their contradiction. Particularly this peculiarity of culture opens up a possibility of using a principle of subsidiarity in culturological analytics.

This methodological position does not emphasize the unity or struggle of the contradictions, but outlines new dimensions in the essence of the subject. The subject has been taken in different dimensions demonstrating its multidimensionality and polifundamentalism. Opening possible existence of alternative theoretical achievements of the subject, the principle of complementarity reveals its essential diversity, the presence of which is a necessary condition for the social and cultural development adequate for a person.

Key words: culture, culturology, principle of complementarity.

Зайцев Н. Культурология и принцип дополнителъности

В статье рассматриваются особенности культурологии как интегративной дисциплины, рассматривается специфика ее предмета и определённая ею специфика методологии культурологического познания. Показано, что одним из важнейших его методологических принципов является принцип дополнителъности.

Ключевые слова: культура, культурология, дополнителъности принцип.

Становлення культурології як щодо нової інтегративної дисципліни поставило перед своїми апологетами низку питань, відповіді на які є необхідною умовою її конститування. Особливо важливими, на нашу думку, тут є два: питання про предмет культурології та питання про методологію культурологічного пізнання. Саме по собі кожне з цих питань може бути предметом окремого самостійного дослідження, але нас вони цікавлять лише в плані пошуків відповіді на питання про методологічну значущість принципу доповнюваності у сфері культурологічного пізнання.

Ситуація в сучасній культурології являє своєрідний теоретико-методологічний хаос, що зумовлює неконтрольоване розширення її предметного поля та методологічного арсеналу. Іншими словами, маємо справу або з надто широким тлумаченням предмета культурології, або з надто звуженням. У предметному полі культурології дивним чином співіснують наукові, філософські, мистецтвознавчі, езотеричні тощо знання. Усе це засвідчує той факт, що конститування культурології як окремої галузі наукового знання ще знаходиться в процесі становлення, а її предметне поле залишається розмитим. Саме цим можна пояснити той факт, що сьогодні маємо декілька сотень визначень культури, які змістовно хоч і різняться, проте смислово не є суперечливими, а у своїй дійсності швидше доповнюють одне одного.

Будь-яка наукова дисципліна починається з окреслення свого предметного поля. Що ж стосується культурології, то тут відразу постаємо перед проблемою. Перш за все це стосується того, що науковість культурології дещо відмінна від звичної нам новозєвропейської науки і ця відмінність є похідною з суттєвої відмінності її предмета – багатогранного, неоднозначного, суперечливого та незавершеного у своїй дійсності. На специфіку науковості культурології, а отже, і на специфіку культурологічних досліджень впливає соціокультурний контекст – динамічний та безмежно розмаїтий за своєю визначальною суттю. Звідси випливають дві особливості культурологічного пізнання. Перша – будь-які наші прагнення виявити об'єктивні закономірності соціокультурних процесів будуть не більше ніж регулятивом; у дійсності ми лише виявлятимемо смисли певних тенденцій у конкретних соціокультурних обставинах. (Така особливість культурологічного пізнання вимагає досить прискіпливого з'ясування системи обставин, у яких має місце певний артефакт чи подія).

Отже, культурологія має справу з динамічними, а іноді й мало вловимими тенденціями, а не з жорсткими конструкціями закономірностей. Усе це спонукає до більш детального аналізу поняття «тен-

денція», зокрема «механізмів» її вияву, структури, проявів, виникнення та згасання. Друге, воно як гелівська сова Мінерви не передвіщає, а оповіщає, що щось уже відбулося і вона може явити лише його смисли, які до того були приховані за барвистим розмаїттям безпосередності соціокультурних процесів. Саме з цієї «позиції відставання» виникає специфічно культурологічне пізнавальне відношення. Відтак, якщо говорити про його практичну значимість у сфері соціокультурного прогнозування, то тут можна вести мову про моніторинг можливих соціокультурних тенденцій. У своїй суті воно відображає певні тенденції в динаміці культури і в той же час несе на собі відбиток особистості дослідника. Все це зумовлює такі характерні особливості культурологічного пізнання, як процесуальність та взаємодоповнюваність, оскільки, виходячи з зазначених причин, жодна концепція не може претендувати на повноту сама по собі, а лише у зв'язку взаємодоповнюваності з іншими.

Отже, проблемність культурології перш за все полягає в тому, що ми не маємо чітко означених предметних рамок цієї дисципліни. Але ж, якщо займаємося цієї дисципліною, то такі рамки ми повинні якимось чином окреслити. Проте культурологія не має своєї «території», оскільки її немає у її об'єкта – культури, на чому наголошував ще М. Бахтін. Попадаючи на терени культурології, ми маємо справу з особливим кутом зору, під яким розглядається досліджувані артефакти. Безпосередньо самі ці артефакти аналізуються конкретними науками: етнографією, етнологією, соціологією, історією, мистецтвознавством, антропологією тощо. Культурологія як своєрідний інтегратор задає певний кут зору інтерпретації результатів досліджень, отриманих «науками про дух».

Як відомо, у колі представників Київської філософсько-антропологічної школи культура отримала тлумачення як спосіб колективного буття та індивідуального існування людини у світі. Цей спосіб закріплюється в певних системах цінностей, норм, традицій, патернів, які забезпечують сталість людської життєдіяльності та визначають її динаміку.

У такому її вимірі культура постає як система цілісно-сміслових орієнтацій, як постійне покладання порядку у навколишньому середовищі, роблячи його значимим для здійснення власне людським буттям. Проте в такому вимірі вона не може мати чітко означених меж. Оскільки покладання людиною певного порядку в навколишньому середовищі не має наперед заданої межі.

Культура – це світ людського буття (світ людини – смислова сітка предметів і явищ) і як така вона нерозривно пов'язана з людиною. Виникнення людини та її історичний поступ були водночас і появою культури та її історичним поступом. І тут виникає одне дивне, на перший погляд, питання: культура є продуктом інстинктів (природи), чи вона є продуктом перш за все інтелекту людини, який матеріалізувався в продуктах людської життєдіяльності від матеріальних предметів до величних творінь духа, включаючи і саму людину. Виникнення людини та її історичний поступ були водночас і появою культури та її історичним поступом. Якщо культура – продукт природи, то її поступ, трансформації та функціонування повинні підпорядковуватися законам природи, а її аналітика повинна бути підвладною природничим наукам.

Але, як чітко зауважили та спробували прояснити неокантіанці, цього не відбувається. Сфера, що охоплюється поняттям «культура» (сфера духа) вимагає інших підходів, оскільки інструментарій природничих наук не адекватний її суті. Отже, культура не є продуктом природи, хоча й розвивається на природній основі. Крім того, вона сама тлумачиться, і не безпідставно, як друга природа, тобто як така, що сама щось породжує. Цим щось є людина.

Не є культура і продуктом розуму (інтелекту), хоча без нього вона не змогла б бути. Якщо припустити, що культура – продукт розуму, то тоді потрібно визнати, що розум був до людини, адже людина не може бути до культури. Природа не породжує людину і в цьому плані вона істота метафізична, тобто істота, яка у своїй суті не є природнім створінням [5].

А чим же тоді є культура?

У своїй суті культура не є породженням природи, як не є вона і продуктом розуму. Будучи залежною від обох, вона являє собою самостійний феномен – між природою і розумом, який водночас не є, не може бути як без природної основи, так і без раціонального покладання. Відтак вона являє своєрідний «перехідний місток» між травмованим (зіпсованим) інстинктом та невизначеністю можливого існування [2].

Культура займає проміжкове становище між натуральним і штучним порядком речей і як така не може бути описана (схоплена) ані категоріальним ладом природничих наук, ані категоріальним ладом соціально-гуманітарних дисциплін.

Мова культурології, як науки про культуру, це мова, яка повинна фіксувати те, що постійно перебуває між можливістю та дійсністю та сповнене потенції до визначеностей у горизонті людськості та того, що нею не є. Це щось може бути виражене одним із основних понять квантової теорії – «потенційно можливе». Саме потенційно можливим і є об'єкт культурології – культура. Як така, вона не дана, а задана. Тобто вона – завжди можливість, а от щодо її дійсності, то питання тут відкрите. Культура – сфера, де можуть розпаковуватись будь-які можливості.

Проте в цьому «проміж», який у своїй процесуальності постає як перехідність, є одна неунікна особливість – вона не має чіткої визначеності, а відтак, виявляє тенденцію «скочування» або до нату-

ральності (заклики, починаючи з Діогена Синопського, Руссо тощо, повернутись до природи), або до штучності, або до реалізації вищих проявів людськості, або до жахаючих проявів не людства. І все це буде культура.

Саме таке бачення культури може відкрити шляхи до пошуків відповіді на питання: а чи все, що є справою рук людських є культурою? Традиційно тут намагаються акцентувати увагу на тому, що культура це те, що вивищує людину, сповнене вищих людських смислів. Проте такий підхід не дає надійного критерію того, що ж вивищує людину та що репрезентує вищі людські смисли? Водночас за межею таких «визначеностей» культури залишається цілий пласт діянь руку людських. Щобільше, таке «позитивненьке» бачення культури ніяк не пояснює того факту, що, як зазначав Андре Глюксман, досвід нелюдськості для нас набагато відчутніший та зрозумілий, ніж досвід досконалої людськості. Крім того, людина не відкидає нелюдство, а підіймає його до свого рівня, робить відповідальним перед його протилежністю – досконалою людськістю.

Культура не може бути охарактеризована в звично сталих поняттях позитивного чи негативного, гуманного й антигуманного, людськості й нелюдства. Не є вона і завершеною дійсністю, як і не є необмеженою (невичерпаною) можливістю. Єдине поняття, що охоплює її реальність, це, як уже зазначалося, поняття «потенційно можливе».

У такій своїй іпостасі культура взагалі не може бути схоплена (осягнута) з позицій класичної філософської та наукової методології та звично однозначно визначеними поняттями та категоріями, навіть взятими у їх діалектичній взаємозалежності та взаємопереходах. Останнє може лише наближати нас до усвідомлення сутності культури, але сама вона буде завжди губитися між грубих вічок сітки звичних категоріальних систем матеріального і духовного, раціонального та ірраціонального. Таке буття культури можна назвати міжкатегоріальним, маючи на увазі звичний для європейця категоріальний лад, що ділить усе суще за жорсткими мірками матеріального й духовного, раціонального та ірраціонального.

У цій ситуації необхідна певна надрациональна позиція, яка з необхідністю передбачає використання і усього наробку того, що можна охопити поняттям «ненаука». У цьому немає нічого дивного, якщо зважимо на притаманну російській релігійній філософії, традицію виводити поняття культури з поняття культу [8].

У сфері культури не розмежовується релігія і наука, матеріальне і духовне, високі прояви людськості і не людства. Культура зіткана з протилежностей, але останні не рвуть її, а органічно доповнюють одне одного, формуючи нерозривність її тканини. В цьому плані культура поліфундаментальна за своєю природою.

Така особливість предмета культурології визначає і її власну специфіку як наукової дисципліни.

Щоб мати більш-менш конкретне уявлення про будь-який предмет чи явище, необхідно знати їх структуру. Структурність – це перша ознака організації різних матеріальних чи духовних утворень. Все це стосується і культури. Проте складність тут полягає в тому, що культура не має однієї однозначно визначеної структури. Саме тому спроби визначити культуру через перерахування її компонентів в евристичному плані малоплідні і позбавляють культурологію власного статусу, оскільки усе це розглядається уже згадуваними, конкретними «науками про дух». Крім того, при такому підході культура ніколи не може бути осягнена як цілісність. А саме останнє робить її нечутною і невидимою для нас до тих пір, поки ми залишаємося в межах власного «культурного дому». Усе це спонукає до виявлення різних структурних вимірів культури, а саме: (змістовний) компонентний, рівневий і функціональний.

Змістовно культура являє собою семіотично значущі тексти, в яких опредмечені життєво необхідні смисли, цінності, норми, ідеали, зразки та парадигми діяльності, поведінки, відповідно до яких людина упорядковує світ.

Що стосується рівневої структури, то тут у найбільш загальному вигляді можна означити: ядро культури (ментальні структури, архетипи), світоглядно-ідеологічний та предметний її рівні. Функціонально культура постає як пам'ять («механізм» сепарації та передачі від покоління до покоління соціально значимого досвіду), традиція (присутність минулого в теперішньому), діалог («механізм» синхронної та діахронної взаємодії способів людського буття) та адаптація («механізм» встановлення рівноваги між людиною та навколишнім природним та соціокультурним середовищем). Процесуально культура постає як «історичний соціальний досвід людей по селекції, акумуляції та застосуванню таких форм діяльності та взаємодії, які окрім утилітарної ефективності виявляються прийнятними для людських колективів також і за своєю соціальною ціною та наслідкам ...» [4, с. 372]

Якщо проаналізувати усі наявні на сьогодні дефініції культури, то усі вони можуть бути згруповані за трьома означеними структурними вимірами культури. Усе це зумовлює проблематичність предмета культурології. Як зазначає П. А. Сапронов, «культурологія являє собою і незаперечну даність, і певне наукове небуття. За Гегелем, «буття» і «ніщо» виявляють свою істину у становленні... статус культурології не «буття» і не «ніщо», а саме «становлення». Саме так її можна сприймати всерйоз, не закриваючи очі на властиві для неї та недопустимі з позиції традиційного гуманітарного знання суперечності та парадокси... Усе свідчить на користь того, що вона схильна зберігати свій спосіб буття на межах та

перетинах, залишаючись міждисциплінарним напрямом досліджень...» [3, с. 4]. Відтак предмет культурології не є чимось застиглим, він у динаміці постійного становлення. Саме такими і є тенденції та закономірності динаміки культури на різних етапах її розвитку.

Аналітика такого феномену вимагає й особливої методологічної позиції, суть якої можна охарактеризувати поняттям «перехід». Як така, вона, з боку природи, являє собою певну даність, що виявляється у конкретиці її визначеностей і водночас культура завжди є невизначеність, оскільки раціональне покладання у вимірі можливості ніколи не є даність, а лише заданість. У цьому плані невизначеність обертається синонімом небуття, а відтак культура в одній зі своїх визначеностей постає як становлення. Становлення людини людиною, набуття людиною власне людських визначеностей. Постаючи у своїй природній основі як істота з можливістю абсолютної можливості розпаковувати будь-які можливості, людина, розпаковуючи можливість бути людиною продукує і культуру як обставини свого власне людського буття.

Що стосується культурологічної методології, то тут, на нашу думку, особливо плідним може бути принцип доповнюваності. Сформульований Н. Бором для сфери квантової механіки, він з легкої руки самого автора почав набувати більш широкого застосування, а отже, й тлумачення. Його світоглядні та методологічні аспекти все більше починають усвідомлюватись як загальнонаукові. У деяких випадках йдеться навіть про логіку доповнюваності. За своїм походженням зазначений принцип має міжкатегоріальний статус, оскільки сформулювався у просторі між єдністю протилежностей і плюралізмом. Доповнюваність, відношення фундаментальних сторін явища, які у своїй протилежності не виключають одна одну, а взаємодоповнюють, зберігаючи свою «автономію» та «самостійність». Єдність тут постає в особливій формі – формі доповнюваності. Тут немає єдності та взаємопроникнення сторін, як це має місце в діалектичній суперечності, де висловлювання стосуються одного і того ж предмета, який береться в незмінних координатах обставин та в один і той самий час [3, с. 10].

Що ж стосується доповнюваності, то вона окреслює в сутності предмета новий вимір, який не збігається з вихідним роздвоєнням єдиного на протилежності, щобільше, розводить умови, в яких береться цей предмет.

Звідси випливає, що предмет береться в різних визначеностях, а отже, постає не одним і тим самим для кожного з висловлювань. А це, своєю чергою, засвідчує його багатовимірність, різновизначеність та поліфундаментальність. Звичайно, це не усює розмаїтих суперечностей, але тепер вони співвідносяться не як внутрішні чи зовнішні, а як розмаїті визначеності предмета, які взаємодоповнюють і водночас взаємообмежують, а отже, працюють на більш глибокому рівні визначеності одна одної.

Одна з фундаментальних методологічних значимостей принципу доповнюваності полягає в тому, що він став наріжним каменем для формування посткласичного пізнавального нормативу, суть якого полягає в тому, що жодна теорія не в змозі описати свій предмет таким чином, щоб виключити можливість альтернативного його теоретичного осягнення.

Проте тут виникає один, на перший погляд, парадокс: як відомо, будь-які теоретичні конструкції прагнуть до цілісного осягнення свого предмета, а теорія, що не досягає цього, є неспроможною. Принцип доповнюваності, на перший погляд, засвідчує саме це. Але ж тоді втрачається підґрунтя теоретичного знання взагалі? Єдиний вихід визнати, що принцип доповнюваності, відкриваючи можливість наявності альтернативних теоретичних осягнень, має їх не як взаємовиключаючі, а як взаємодоповнюючі, такі, що у своїй функціональності виявляють поліфундаментальність та сутнісне розмаїття предмета. А отже, як зазначають І. Пригожин та І. Стенгерс, вони вказують на «неможливість існування божественної точки зору, з якої відкривається огляд усієї реальності» [6, с. 289].

Евристичний потенціал усього зазначеного стає особливо помітним у сфері культурології, де сам предмет дослідження постає багатовимірним не лише у своїх проявах, але й у своїй основі. Як такий, він не може бути достатньо повно осягнений з позицій плюральності, щобільше, з позицій монізму, хоча в ролі методологічних настанов як перша, так і друга зберігають свій евристичний потенціал. Застосування принципу доповнюваності у сфері культурології виявляє потребу в переосмисленні взаємин альтернативних світоглядів, а особливо міжкультурного діалогу в плані його вихідних настанов та очікуваних наслідків.

Цікаво, що принцип Бора, застосований до соціокультурних об'єктів, виявляє свій евристичний потенціал не лише стосовно самих об'єктів, але й стосовно теорій, які намагаються прояснити їх сутність. Останні постають не як конкуруючі стосовно повноти охоплення сутності досліджуваного предмета, а як взаємодоповнюючі. По суті, це засвідчує перехід до нової дослідницької парадигми. Остання відходить від класично новоевропейського бачення як об'єкта дослідження, так і тих теоретичних конструкцій, використовуючи які намагаємось його осягнути.

У своїй дійсності доповнюваність дозволяє зберегти як відчуття (бачення) багатогранності об'єкта, так і розмаїття можливих методологічних підходів його осягнення. Соціокультурне знання виявляє свій некомулятивний характер.

Перш за все це стосується культурологічного знання як знання розмаїття способів буття людини у світі. І тут цілком слушною є думка В. Алтухова, що методологічна настанова доповнюваності у сфері культурних взаємин може відіграти по-справжньому революційну роль. Якщо кожна з опонуючих сторін, звично занурених в атмосферу конфронтації, доходить висновку, що її точка зору не має підстав претендувати на універсальність та може бути доповнена альтернативним баченням світу, рівноцінним за своєю сутністю і водночас автономним у своїй дійсності, то може виникнути зовсім інша духовна атмосфера, атмосфера, що сприяє розгортанню плідного діалогу між різними теоретичними концептами та світоглядами [1, с. 11–12].

Застосування доповнюваності як методологічного принципу може стати тим кроком, що дозволить узгодити предмет культурологічного дослідження та методи цього дослідження. Відтак методи різного таксономічного рівня постануть не конкуруючими, а взаємодоповнюючими, що дозволить вести культурологічну аналітику на принципах діалогу, а не в пошуках єдино правильного погляду.

Література:

1. Алтухов В. Л. Введение в многомерный мир // Свободная мысль. – 1993. – № 8. – С. 3–14.
2. Вильчек Вс. М. Прощание с Марксом: (Алгоритмы истории). – М.: Прогресс-Культура, 1993. – 222 с.
3. Сапронов П. А. Культурология: Курс лекций по теории и истории культуры. – 2-е изд., доп. – СПб.: Лениздат; Издательство «Союз», 2001. – 558 с.
4. Культурология XX век: Энциклопедия: в 2 т. / гл. ред. и сост. Я. Левит : в 2 т. – СПб.: Университетская книга, 1998. – Т. 1. – 447 с.
5. Мамардашвили М. К. Проблема человека в философии // О человеческом в человеке. – М.: Издательство политической литературы, 1991 – 384 с.
6. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой : пер. с англ. / общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
7. Чернявская Ю. В. Апология культурологи. – Человек. – № 6. – 2004. – С. 44–52.
8. Флоренский П. А. Записка о христианстве и культуре // Христианство и культура. М.6. – М.: ООО «Издательство АСТ», Харьков: «Фолио», 2001. – С. 637–649.